

Красимира АЛЕКСОВА

София

ДЕПАЛАТАЛИЗАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ В СОФИЙСКАТА РЕЧ КАТО МАРКЕР НА РАЗГОВОРНОСТТА

Основната цел на това изследване е да се потърси мястото, относителната честота и значимост на определен тип депалатализационни процеси сред най-фреквентните фонеморфологични разговорни маркери в софийската реч.

Интересуваме се от депалатализационните процеси, защото те напълно отговарят на изискването да бъдат *речеви маркери*, тъй като: на *първо* място, са такива отклонения от книжовноразговорната норма, които са характерни за ежедневната, неофициална комуникация, *второ* – отнасят индивида към един от двата основни типа речево поведение – А-тип (източен) и Б-тип (западен), *трето* – показателни са за социалния статус на индивида, и *четвърто* – имат такава честота на поява, която позволява изследване чрез статистически методи на разпространението им и на корелирането им със социалнодемографските нееднородност на социума. Първото и третото условие са достатъчни, за да наречем подбраните лингвистични променливи “*маркери*” – т. е. носещи информация и за социалната стратификация, и за контекстуалния стил според триделението, което прави У. Лабов на лингвистичните променливи (цит. по Бел 1980:54–55).

Интересуващите ни депалатализационни явления обхващат: 1) затвърдяването на съгласната пред глаголното окончание за 1 л., ед. число и 3 л., мн. число, сегашно време при глаголите от II спрежение. В разговорната реч на софиянци, родени в различни части на България, депалатализирана съгласна вместо книжовнонормативната палатална се среща още в следните по-типични случаи: 2) глаголи от I спр., III разред, сег. вр., 1 л., ед. ч. и 3 л., мн. ч. – *къль*,

кълътм//къл'ъ, къл'ът. Според "Граматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология" тук влизат "ограничен брой основни глаголи (23), като нови глаголи не се създават (освен с представки)" (ГСБКЕ 1983:306); 3) някои от глаголите, принадлежащи към II разред на III спр. (без тези, които имат пред тематичната гласна сонорни съгласни м' и л'), сег. вр. във всички лица – *повтарам, повтараиш* и т. н.//*повтар'ам, повтар'аиш* и т. н.; 4) съществителни нарицателни за лица деятели (nomina agentis) с наставки **-ар** и **-тел** от м. р., ед. ч., членувана форма – *учителъ, обуцаръ/учител'ъ, обуштар'ъ*, както и други същ. имена от м. р., ед. ч., членувана форма, когато "крайният съгласен звук на съществителното име е исторически мек, т. е. бил е мек в старобългарски" (ГСБКЕ 1983:119) – *денъ, царъ//ден'ъ, цар'ъ*; 5) съществителни от ж. р., ед. ч. със словообразователна наставка **-алн'-а** или **-илн'-а** – *спална, читална, сушилна//спалн'а, читалн'а, сушилн'а*, както и отделни други думи (напр. *вечера/вечер'а, дъштера/дъштер'а*).

Това са явления, обект на изследване от фонетиката и фонологията, но тъй като се реализират последователно при определени спрежения (или в някои от разредите на тези спрежения) или са разпространени в определени граматически форми (напр. в членуваната форма на същ. имена от м. р. ед. ч. със стара мека съгласна), ще ги наречем условно фонеморфологични.

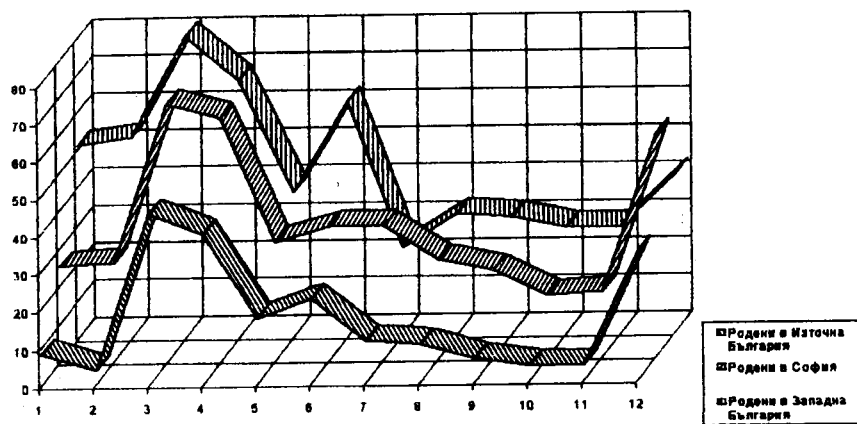
Позволяваме си да обединим в едно групировки от думи, принадлежащи към различни части на речта (т. е. с различно общокатегориално значение), тъй като при тях се реализира едно и също явление. От гледище на фонологията в посочените случаи се наблюдава неутрализация на опозицията при съгласните фонемии по признака "палаталност". Немаркираните с признака непалатални съгласни като по-ненатоварени се явяват на мястото на маркираните с признака "палаталност" съгласни фонемии в определени словообразователни типове или групировки от думи (както е при глаголите от II спр., III разред на I спр. и II разред на III спр.) при това последователно най-вече в речта на носителите на западнобългарския интердиалект.

Изследваната депалатализация на съгласната в посочените глаголни и именни типове, макар и западнобългарска по диалектен произход, е най-характерният и най-яркият белег на столичната разго-

ворна реч¹. Проверката и доказването на тази работна хипотеза извършваме чрез емпирично сравнително изследване на отклоненията от книжовната норма в записаната на касетофон и транскрибирана реч на 56-ма софиянци, родени в различни части на България (според делението по ятовата изоглоса) и притежаващи най-разнообразни социалнодемографски характеристики. Корпусът, от който е ексцерпиран материалът, съдържа около 90 хиляди думи. Обработването на този корпус включва предварителна индексация с буквено-цифрови означения на интересуващите ни явления и автоматичното им преброяване във файловете с речта на отделните информатори. Тъй като в спонтанната реч редуването палатална/непалатална съгласна е най-често срещано при глаголите от II спр., сег. вр., I л., ед. ч. и 3 л., мн. ч., а е сравнително по-ниско честотно при останалите глаголни или именни групировки, направихме две отделни статистически изследвания: 1) за депалатализацията на съгласната при глаголите от II спрежение, и 2) за всички описвани групировки с депалатализирана съгласна.

Първоначално извършихме дисперсионен анализ на връзките между зависимата променлива "депалатализация на съгласната" и независимата променлива "месторождение" на информаторите. От получените резултати стана ясно, че месторождението на изток или на запад от ятовата изоглоса оказва системно влияние върху депалатализацията на съгласната в изброените групи. Това ни даде основание да направим сравнително изследване на речта на 3 групи столичани, разделени по месторождението си.

На графика 1 нанесохме средните величини на най-често срещаните в столичния макросоциум западнобългарски по тип отклонения от книжовната норма, имащи стратифицираща сила, в речта на три групи софиянци: родени в Източна България, родени в Западна България (според ятовата изоглоса) и родени в София. От графиката се вижда, че според западнобългарските по тип отклонения от книжовната норма родените в София заемат средно положение между източните и западните по произход изследвани лица. Трите групи могат да се ранжират по следния начин: с най-голяма средна величина на отклоненията в речта са родените в Западна България, след това са родените в София и накрая – родените в Източна България столичани.

Графика 1

Легенда: 1. Повсеместен “Е” рефлекс на старата ятова гласна – т. нар. “екане”; 2. Екане при формите на глагола *нямам*; 3. Депалатализация на съгласната пред окончанието за 1 л., ед. ч. и 3 л., мн. ч., сег. време при глаголи от I и II спрежение – *мисль*, *мисльт*; 4. Депалатализация на съгласната в изброените глаголни разрези и именни групи; 5. Дейотация при глаголни форми от I спрежение (най-вече от VI и VII разред), 1 л., ед. число и 3 л., мн. число, сегашно време (съответно и във формите за бъдеще време) – *живеът* вм. *живейът*, *познаъ* вм. *познайъ* и др.; дейотация във формите на показателните местоимения – *тоа* вм. *тоя*, *таа* вм. *тая*, *онаа* вм. *оная* и др.; 6. Премет на ударението в аористни префигирани глаголи – *изпръцах*, *напръвих*, *поразходих* и др.; 7. Премет на ударението в аористни непрефигирани глаголи; 8) Премет на ударението в аористни префигирани причастия; 9) Премет на ударението в аористни непрефигирани причастия; 10) Отмет на ударението в повелително наклонение за 2 л., ед. число – *ходи* (*оди*) вм. *ходи*, *донеси* вм. *донеси*; 11) Окончание -М за 1 л., ед. число, сегашно време при глаголи от I и II спрежение – *аз ходим*, *аз четем*, *аз пишем*; 12) Окончание -МЕ за 1 л., мн. число, сегашно време при глаголи от I и II спрежение (т. нар. *мекане*) – *ние ходиме*, *пишеме*, *четеме*.

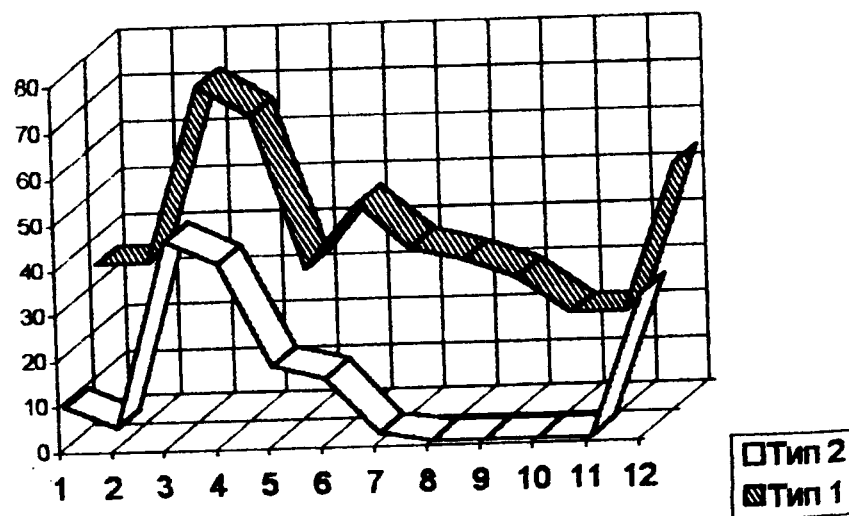
От графиката също така става ясно, че явлението, което има най-голяма средна величина и при трите групи софийнци, е депалатализацията на съгласната пред окончанието при глаголи от II спр., означена с № 3 на графика: за родените в Западна България има средна величина 80 %, при родените в София – 68 %, а в Източна България – 48 %. Следващото паралелно покачване на стойностите на променливите и за трите групи столичани е при маркер № 4 на графика 1 – всички описани групировки от думи с депалатализирана съгласна, вкл. и при глаголите от II спр. (съотношението е 68 % : 64 % : 40 %). Депалатализацията (означена с № 4) има по-голяма средна величина от т. нар. “мекане” (на графиката № 12) – окончание -МЕ за 1 л., мн. ч. при гл. от I и II спр. (*четеме*, *пишем*) – със съотношение при трите групи според легендата 42 % : 59 % : 34 %. Явно това са най-разпространените фоно-морфологични речеви особености в столичния макросоциум независимо от произхода и социалния статус на хората, като при това депалатализацията е значително по-честотното явление.

Определянето на депалатализационните процеси в софийската реч като най-честотния социалностратифициращ маркер на разговорността изправя изследвача пред няколко значими въпроса: високата средна честота на това явление в речта на софийнци не води ли до намаляване на стратифициращата му сила, иначе казано, продължава ли депалатализацията да бъде показателна за социалния статус на индивида, или е толкова широко разпространена, че е престанала да носи информация за социалната нееднородност и се е превърнала от *маркер* в лингвистична променлива *стереотип* според класификацията на У. Лабов. Стереотипите за разлика от маркерите не са свързани със социалните фактори, но подлежат на стилистично вариране (цит. по Бел 1980:54–55). Според някои съвременни изследвания за речта на софийнци депалатализацията, най-вече на съгласната пред окончанието за сег. вр., 1 л., ед. ч. и 3 л. мн. ч. на глаголите от II спр., клони към стереотипите, т. е. не зависи от социалната диференциация. В книгата си “Софийският език” М. Виденов стига до заключението, че този маркер е една от *възможните структурни особености*, които се смятат за присъщи на столичния книжовен език (Виденов 1993:155–156). Оттук бихме могли да формулираме допускането, че депалатализацията не е показателна за

социалното вариране, а релевантна за контекстуалния стил и белег на спонтанната, разговорната реч.

Проверката на подобна хипотеза би могла да се осъществи чрез сравнение например на разговорната реч на хора, които са задължени, реализирайки се професионално, да спазват книжовните норми (тип 2 на граф. 2), и речта на хора, които нямат този професионален императив (тип 1 на граф. 2). След като даден маркер се явява и стабилизира в разговорната реч на социалната общност от хора, задължени професионално да се реализират, спазвайки книжовно-разговорната норма, естествено е този маркер да започне да губи стратифициращата си сила. При появата си той няма да отвежда речта на индивида надолу по скалата на социалната престижност според оформените в социума езикови атитюди за най-коректно и най-престижно речево поведение.

Подобно сравнение на речта на 56-мата информатори в корелация с особеностите на професията им може да се онагледни по следния начин (граф. 2):

Графика 2

По абсцисата на графика 2 са нанесени средните величини на същите 12 лингвистични маркера, както и на граф. 1, представляващи стратифициращи отклонения от книжовната норма, а по ординатата са отбелязани средните им величини. Естествено е маркерите, които имат по-ниски средни величини при тип 2 (информаторите, задължени да спазват книжовната норма при професионалната си реализация), да притежават по-голяма социално стратифицираща сила. За нас в случая обаче е важно, че и при информаторите с професия от тип 1, и при изследваните лица с втория тип професия депалатализацията (при глаголите от II спр. – № 3, и общо за всички случаи – № 4 на графика 2) има най-висока средна стойност в сравнение с другите маркери. Разликата е в тази стойност при хората, за които спазването на книжовната норма е значимо за професионалната реализация, и при информаторите, за които професията не изисква строго спазване на нормата, а според данните това са 72 % за тип 1 и 48 % за тип 2.

Другият паралелен връх (пик) на двете криви (за тип 1 и за тип 2) на графиката е при променлива № 12 – т. нар. “мекане” (*четеме, пишеме*). Този маркер обаче има в сравнение с депалатализацията по-ниски средни величини – 53 % при тип 1 и 31 % при тип 2. Данните ясно доказват предварителната ни хипотеза, че депалатализацията е най-характерният и най-яркият фонорморфологичен белег на стилизираната разговорна реч.

Сравнението обаче между речта на тези две групи информатори според ролята на езика в професионалната им реализация може да предизвика поставянето и съответно проверката на още една работна хипотеза. Ако в спонтанната реч на задължените професионално да спазват книжовно-езиковата норма (а това са учители, преподаватели, писатели, журналисти, актьори, политици, политолози и под.) средната честота на депалатализираните варианти е близка или по-висока от тази на нормативния палатален вариант, то ще имаме предпоставка да направим допускането, че изследваната лингвистична променлива клони към стереотип, т. е. не подлежи на социално, а на стилово вариране.

Данните от експеримента, както се вижда и от таблица 2, посочват 48 % величина на депалатализирания вариант на интересувания ни маркер при информаторите, задължени професионално да

следват нормите на книжовно-разговорната реч. Иначе казано, резултатите показват, че в почти половината от случаите (48 %), в които се появяват, изследваните глаголни и именни групи са с депалатализирана съгласна в речта на социални групи и общности, които би трябвало да имат най-престижното речево поведение – учители, преподаватели, журналисти, политици, актьори и др. Това ни води до решението да приемем хипотезата, че депалатализацията на съгласната в описаните случаи е в бързо напредващ процес на загуба на стратифициращата си сила в столичния макросоциум. Тя се превръща все повече в показателна единствено за спонтанния, неофициален разговор. Ако трябва обаче да бъдем максимално коректни, трябва да обърнем внимание и на факта, че депалатализацията е изключително динамичен процес, който все по-успешно атакува и официалните речеви изяви в макросоциума. Сравнителното проучване на средните величини на описаните депалатализацияционни маркери в разговорната и в официалната реч е все още предстояща задача.

Изследването, което проведохме, не е представително за столичната реч в строгия социологически смисъл, макар че информаторите са записвани по метода на случайния подбор и представят всички значими социални общности. Когато става дума за езикови процеси и стратифициращи лингвистични променливи, методът на квотите би гарантирал необходимата представителност на резултатите. Нашият стремеж бе да открием работеща методика за доказване на изследователски хипотези, отнасящи се до честотата и статуса на лингвистичните променливи, притежаващи социална или стилова вариативност. И още по-важно – не само да я открием, а да я апробираме, т. е. да проверим дали чрез нея адекватно можем да опишем определен тип съвременни речеви явления.

БЕЛЕЖКИ

¹ В речта на информаторите, родени в Западна България и допускащи при описаните 5 групи форми с депалатализирана съгласна, откриваме и случаи на дейотация във формите на показателното местоимение – *тоа, таа, онаа, онеа* и др., както и в глаголни форми от I спрежение, VI и VII разред – *живеъ, живеът, познаъ* и под. Дейотацията в посочените две групи е такова явление в речта на софиянци, за което се изискват много големи корпуси, за да се направи представително глотометрично изследване. За

настоящата работа е от значение фактът, че между депалатализацията и дейотацията съществува статистически значима зависимост.

ЛИТЕРАТУРА

Бел 1980: **Бел, Р. Т.** Социолингвистика. Москва: Международные отношения, 1980 – руски превод от Bell, R. T. – Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems. London: Batsford, 1976.

Виденов 1993: **Виденов, М.** Софийският език. С., 1993.

ГСБКЕ 1983: **Грамматика** на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология. С., 1993.